

Lars Oftedals «seier» over Mauritz Kartevold

Kampen om «åndelig» og moralsk overherredømme og hvordan det ble fortidd

SVEIN IVAR LANGHELLE

Den karismatiske presten og vekkelsespredikanten Lars Oftedal kunne samle opp til 10 000 deltakere på indremisjonsmøter på 1870-tallet. Hans «vestlandske vekkelse» var geografisk avgrenset, men hadde sterk innflytelse på kultur, politikk og religiøs utvikling, også på nasjonalt plan.

Ved å studere fortellingene om kampen mellom Oftedal og hans motstander, Sandnes-politikerens og avholdsaktivisten Mauritz Kartevold, drøfter forfatteren hvordan og hvorfor minnene om Oftedals storhet og dramatiske syndefall lever videre, mens minnene om maktkampen mellom de to ble fortiet og forsøkt glemt.

Denne artikkelen tar utgangspunkt i presten og vekkelsespredikanten Lars Oftedals (1838-1900) rolle og de minnene om ham som er dokumentert i Berge Furrer 1200 siders verk «Soga om Lars Oftedal» (1990). Fortellingene gjelder i særlig grad Oftedals virke som prest og predikant, hans karisma, hans evne til vekkelse og hans dramatiske «syndefall» i 1891. Det er de «store» fortellingene om enten storhet og kraft, eller så er det om svik og nederlag. Oftedals rolle som grunnlegger av Stavanger Aftenblad er ikke tema i denne artikkelen.

Disse fortellingene vil bli satt opp mot det som er nesten en fortielse av hans ambisjoner om å oppnå «åndelig» og moralsk hegemoni eller overherredømme. Dette vil jeg gjøre gjennom en liten studie av maktkampen mellom Oftedal og hans motstander, multikunstneren, Sandnes-politikerens og avholdsaktivisten Mauritz Kartevold.

Artikkelen vil også handle om minner, det vil si mest om glemsel eller fortielse. Fortielsen er også en del av «minnene». Hvorfor ble det «glemte» forsøkt glemt? Minnene om Oftedals storhet og «syndefall» har fått dominere, mens minnene om hans kompromissløse kamp mot dem som truet hans posisjon som moralsk definisjonsmakt nærmest har blitt borte. Hvorfor ble det sånn? Var det fordi det spilte liten rolle, eller var det mest fordi det passet noen slik fordi det var mindre interessant for dem som bærer minnene videre og som hadde større interesse av at andre ting kom i fokus?

Presten Lars Oftedal. Faksimile fra Verdens Gang 16.02.1884. * *Wikipedia Commons.*

LARS OFTEDALS TEOLOGISKE STÅSTED

Ingen hadde større betydning for den vestlandske vekkelse i 1870- og 1880-åra enn Lars Oftedal, skriver kirkehistorikeren Andreas Aarflot.¹ Oftedal var en fremragende forkynner som samlet tusener av tilhørere, og en dyktig organisator som stiftet en rekke institusjoner i Stavanger.²

Lars Oftedal var til dels preget av Den svenske teologen og religiøse lederen Carl Olof Rosenius sitt budskap om «kom som du er til det dekte bord». Oftedal tok opp i seg de rosenianske tankene, samtidig som han hyllet tradisjonen fra Hans Nielsen Hauge og holdt kontakt med Lutherstiftelsen (Indremisjonen) og professor Gisle Johnson og teologien som rådde ved Det teologiske fakultet.³

Oftedal regnet seg lenge som tilhenger av Johnson. Under Johnson var pietisme og rett luthersk tro det som sto på programmet. For ham var fienden særlig grundtvigianismen, men også tradisjonell statskirkelig kultus uten «levende Kristendom». Det strategiske målet for Johnson var kontroll med prekestolene og maktposisjonene i kirken, slik at de kunne drive ut tilhengere av Grundtvig og andre tendenser. Det teologiske fakultetet fikk en skarp konfesjonell og pietistisk profil inspirert av Erlangen-fakultetet i Tyskland og professor Thomasius.⁴

De ytre tegn på omvendelsen var avvisningen av de forbudne gjerninger, noe som ble betraktet som et kjennetegn på kristent liv. Etter hvert gikk Oftedal enda lenger enn Johnson ved å forkynde at de fleste som brukte prestens tjenester og fylte kirkene søndag formiddag sto utenfor «Herrens lille Flok», utenfor nåden og på vei mot fortapelsen. «Det ene Nødvendige» var det som talte. All kraft måtte samles om det religiøse. Det som kunne friste til noe annet, måtte ut av livet, enten det gjaldt dans, teater, skjønnlitteratur og andre ting som kunne gi livet «verdslig glans».⁵

Lars Oftedal sto for et syn der den sanne kirken er de helliges forsamling, det vil si de omvendte som levde og lærte etter Ordet. Det avgjørende skillet gikk skarpt mellom de vakte og omvendte på den ene siden og alle de andre. De uomvendte sto utenfor. Det var ingen plass for «vanekristendom», eller Grundtvigs tanke om en romslig kirke der alle døpte var med.⁶

Berge Furre understreker at på Oftedals møter gikk det hardt for seg om fortapelse i helvete og konkrete synder. Det var en pågående botsforkynnelse som skulle vekke til anger, omvendelse og et hellig liv. Oftedal formante, dømte og pekte på fortapelsen, og forteller selv: «Da jeg var færdig, begynde Flere med et uhyggelig Skrig»... «Skrig og Hyl over sin Sjæls Tilstand»... «Heraf blev hun dybt greben og begynde at hyle».⁷

Forkynnerstilen hans ble likevel etter hvert mer intim enn emosjonell. Han trengte seg ikke inn på tilhøreren med overveldende stemmebruk og fakter eller sterk emosjonell ordbruk. Berge Furre, som har gått gjennom et svært omfattende arkivmateriale om Oftedal, skriver at erkjennende overtalelse i en nær og inntrengende form var det som bar forkynnelsen.⁸

Oftedals forkynning og arbeidsformer var påvirket fra andre land. Han hadde oppholdt seg i Cardiff, og i 1875 var han i USA. Berge Furre påpeker at personidealene hentet han også utenfra, fra barnehjemsentreprenøren George Müller i Bristol, metodisten Dwight Lyman Moody i USA, baptisten Charles Spurgeon i London, og ikke minst pietisten August Hermann

Francke i Tyskland. Oftedal ba ellers sine tilhengere lese katekismen, forklaringen og skrifter av Luther, Johan Arndt, August Herman Francke og Rosenius. Vekkelsene hans var helt klart i slekt med engelske vekkelsesbevegelser, mens hans teologi har spor av tysk vekkelsesbevegelse. Oftedals syn på hvilke reformer som måtte til for at den aktive menighet skulle få større innflytelse («demokratisering»), har dessuten likhetstrekk med skotsk kirketenkning.⁹

Oftedal var en av dem som engasjerte seg for en mer selvstendig og kritisk linje i forhold prestene og den offisielle kirke. Han stilte seg sterkt avvisende til høykirkelige reformplaner om en prestestyrte kirke.¹⁰

Oftedals flengende kritikk mot andre prester og biskoper, hans lekmanssyn og hans brudd på den kirkelige orden førte ham også i konflikt med den haugianske tradisjonen, som var grunnleggende lojal mot kirken.¹¹

For å forstå oppslutningen om Oftedal mener Berge Furre at vi også må ta med i betraktningen at Oftedal ikke var noen lekpredikant, men presten og embetsmannen som sprenget presterollen og talte som en lekmann. Han var emissær i prestekjole og fikk derved ekstra autoritet.¹²

Oftedal hadde prestens autoritet, men var samtidig en «mann av folket». Han var av bondeætt, snakket deres språk og forsto deres verden og daglige strev. Han ble som en del av bondereisningen mot embetsmannsstyre og havnet naturlig som en lokal leder av Venstre foran innføringen av parlamentarismen i 1884. Han fikk lett resonans i folkedypet med sin

uredde kamp mot autoriteter og deres overklasseliv, samtidig som han som prest sto fram som lærd i bibel og lærespørsmål.

«MANNEN HADDE JO RETT!»

En særpreget folkebevegelse samlet seg omkring Lars Oftedal i 1870-åra og gjorde seg sterkt gjeldende gjennom 1880-åra. Det er «den vestlandske vekkelse», som det blir kalt. Den dominerer det religiøse og politiske liv i det sørvestre Norge i en periode på 20 år og hadde en enestående vitalitet: Indremisjonsmøter med opptil 10 000 deltakere, filantropiske aktiviteter omkring Betaniastiftelsen i Stavanger og flere valg til Stortinget. Selv om bevegelsen var geografisk avgrenset, hadde den sterk innflytelse på kultur, politikk og religiøs utvikling også på nasjonalt plan.

Oftedal var prest i Stavanger, der han styrte en stor filantropisk bevegelse, ga ut avisa «Vestlandsposten» og var redaktør for avisa «Bibelbudet». Han var medlem av bystyret og satt på Stortinget i seks år. Han var lederen for «Moderate Venstre», som først var en del av Venstre og som siden ble eget parti. Partiet var en slags ideologisk forløper for dagens Kristelig Folkeparti.

Ikke minst var han den karismatiske predikanten med evne til å formidle et religiøst budskap på en måte som grep folk, endret deres selvbilde og livshorisont og skapte grobunn for identitet og lojalitet mellom predikant og forsamling.¹³

Som bare ett av utallige eksempler på hans karismatiske tiltrekningskraft kan vi se på da han var vikarprest i Lye fra oktober 1872 til april 1873. Begge

Bedehuset Saron på Bryne og flyfoto fra Bryne. Midt i bildet, Jæren Meieri med bedehuset Saron foran til høyre.
*Foto: Widerøe flyfoto, *Time Bibliotek.*

kirkene, både den i Time og den i Gjesdal, var for små da han holdt gudstjeneste. Folk kom fra Hå, Høyland, Sola og Madla, fra Klepp og Bjerkreim. Helt fra Dalane kom de gående for å høre Oftedal. Hele Jæren var i bevegelse, skrev Oftedal selv. I tradisjonen etter dette blir det fortalt at hele gårder stod i «brann» og hundrevis søkte ham opp for å bli opplyste i sin tro. Det blir fortalt at folk vasset over veiløs myr og hei helt fra Varhaug og Vigrestad til kirken på Time for å høre Oftedal. De tok så til å danne kvinneforeninger, der man holdt en kort andakt og leste fra Misjonstidende eller andre religiøse skrifter. Bedehuset Saron på Bryne ble bygd i 1877. Da hadde Oftedal folk fra Time, Klepp, Orre, Nærbø, Varhaug og Oгна med seg i byggekomiteen.¹⁴

Lars Oftedal talte på en måte som fikk folk til å kjenne det som at han snakket direkte til akkurat dem.¹⁵ Forfatteren Arne Garborg forteller i Knudaheibrev fra 1904 hvordan han satt i Nærbø kirke og mintes en preken av Oftedal mange år tidligere. Først var han kritisk observerende. Så skjedde det noe. «Med ein gong var desse kloke Tankane burte for meg. Eg hugsa kje lenger Lars Oftedal. Eg visste kje kven det var som tala; men

han tala til meg. Ende fram til meg. Som det kunde vera han far; eller ein annan av mine egne. Eg satt der fjetra, raadlaus, mest rædd; visste kje kor eg skulde gjera av meg. Han kom so beint innpaa meg; her vart ikkje umrøme; det var som eg vart tekin i akslene og haldin fast. Han tala til meg som ein mann med sin Næste. Og Gud betre meg; Mannen hadde Rett. Han hadde Rett. Kor kunde ein no gaa saa tankelaus gjennom Verdi?»¹⁶

«FALLET»

Mandag 2.november 1891 var det aftensang i Petri kirke i Stavanger. Etter preken og utgangsbønnen kom Lars Oftedal fram i kordøra og ba forsamlingen vente litt med å gå hjem. Så kom det fra denne mektige presten og vekkelsespredikanten, som gjennom de siste åra hadde snudd opp ned på det religiøse livet i store deler av Norge: «Jeg har gjort meg skyldig i usædeligt Forhold og gjort forargelse i Menigheden. Dette er min skam og dybe sorg. Jeg søger Afsked».¹⁷

Berge Furre skriver at forsamlingen var som lammet. Men så kom følelsene som et ras og lufta i det fullsatte rommet skalv av «Graad, høi Hulken, endog

For mange i dagens Stavanger er det kanskje Oftedal som grunnlegger av Stavanger Aftenblad i 1893 som står sterkest. Dette var ei avis som fort ble populær og etter hvert den helt dominerende avisa i regionen. Men da hadde Oftedal gått ut av sin tidligere tilværelse og samtidig tatt noen steg til venstre i

politikken. Avisen representerte noe nytt i byen, med et språk som lå nær dialekten og den lokale uttrykksmåten. Han skrev godt og med nye og spennende innfallsvinkler. Som journalist og redaktør hadde han tatt med seg sine kvaliteter fra vekkelsestida.⁴⁶

Besvimelse», av «Smertejammer» og «Menigheden græd, skreg, og jamrede sig». De neste dagene kom skandalen ikke bare i norske aviser, men også danske og svenske, og videre til tyske og engelske aviser.¹⁸

Fra Haugesund ble det fortalt at familier gikk rådløse omkring og ikke fikk gjort annet enn å lage seg litt mat. I tre dager gikk de og bare stirret på hverandre, spurte, grunnet og visste ikke sin arme råd.¹⁹

Bispetet var den gang i Kristiansand. Da biskop Johan Christian Heuch noen dager senere kom til Stavanger for å tale, ventet alle på å få høre nytt om fallet, og kirken var full alt en time før messen skulle begynne. Det var svart av folk som ville inn, men de kom forgjeves. Fra Sandnes var det satt opp ekstratog til høymessen, og da toget ankom Stavanger kunne man høre den sterke lyden av alle som løp på tresko gjennom den brosteinsbelagte Bergelandsgata for å få seg plass. Men også disse kom forgjeves, ingen av dem kom inn og tusenvis sto utenfor.²⁰

Dette er en av hovedfortellingene om Lars Oftedal som har blitt holdt levende. Hva han hadde gjort eller ikke gjort, har vel aldri blitt klarlagt. Likevel ble det hvisket i krokene i mange år senere om uskyldige barn av hans kvinnelige beundrere: «Ligner ikke det barnet veldig på Lars Oftedal?»²¹

MORALSK HEGEMONI

Berge Furre understreker at den makta Oftedal og hans allierte søkte, ikke først og fremst var økonomisk makt eller administrativ kontroll over et offentlig apparat. De søkte moralsk hegemoni, det vil si at de-

res syn på god og dårlig moral skulle bli akseptert av alle eller det store flertallet. Det de selv sto for, skulle være sannhet for alle. Folk skulle bøye seg for deres verdier og moralske autoritet – uttrykt gjennom symbolene deres som var Betania bedehus, Vaisenhuset, velferdskonsernet, Indremisjonen – og for Lars Oftedal selv, føreren.²²

Berge Furre gir flere eksempler på dette, der konflikten med Stavanger-presten Johan Andreas Welhaven kanskje er det sterkeste. Ifølge Furre handlet striden mellom Oftedal og Welhaven om det religiøse hegemoniet i byen, der Welhaven sto i veien for Oftedal og var hans konkurrent. Oftedal provoserte konflikten til stadig nye og høyere nivå og områder og framstilte det for sine tilhengere som at Guds fiender angrep de rettferdige. Selv kjempet Oftedal, i egne og tilhengerens øyne, bare den gode strid. Den teologiske uenigheten i begynnelsen var så liten at den var vanskelig å få øye på, spørsmålet var om man var «frafalden» når man var «henfalden», men ble etter hvert tydeliggjort til et skille om hvem som var «Guds Børn». Oftedal beskyldte etter hvert Welhaven for vranglære og appellerte til prost og biskop. Biskopen kritiserte begge for ordbruken mot hverandre og ba dem komme med en felles uttalelse. De to kirkelederne var redde for at Oftedal og hans store skare av tilhengere skulle bryte ut av kirken og danne en frimenighet. Mot denne truselen var det Welhaven som til slutt måtte gi seg og flytte fra byen.²³

I Berge Fures store og solide verk, så vel som i fortellingene om Oftedal, er det likevel nesten en

Religion og kirke var viktig i folks hverdag. Det var vanlig å produsere og selge bilder med kirkemotiv og prestene som hadde virket i kirkene. Her: Time kirke. Foto: *Time bibliotek.

fortielse av maktkampen om det «åndelige» og moralske hegemoniet mellom Oftedal og hans sterke motstander, Mauritz Kartevold. Kartevold var en ledende personlighet på en rekke samfunnsområder, samtidig som han var en meget sterk kritiker av Oftedal. I Berge Furre's store verk på 1200 sider er Mauritz Kartevold kun nevnt en gang, og da i en fotnote (som «ikkje ukjend 'rein' Venstre-mann»).²⁴

Den italienske filosofien og politikeren Antonio Gramsci minner oss på at man i sin kritikk og evaluering av maktutøvende personer og miljø ikke bør legge for mye vekt på hvilken ideologi aktørene ønsker å vise fram for andre, men heller se på hva som kan ligge bak og være årsakene til at de ønsker å fremstå akkurat på den måten de opptrer på.²⁵

I studier av makt og styrke vil man kunne avsløre områder der motstanden var minst, for det er der makta lettest kunne vinne fram. Det var der de maktsøkende kunne sette inn sine umiddelbare taktiske operasjoner gjennom agitasjon og valg av språk og talemåte.²⁶

Oftedal var lenge ikke avholdsmann og skal også ha medvirket til å få totalavholdsforeninger lagt ned. Disse foreningene var lenge preget av religiøse dissenterer som kvekere og metodister. Han så disse foreningene som konkurrenter som han prøvde å spille ut over sidelinjen. Motstanden var delvis teologisk, ved at Oftedal mente avhold, moral og dyd var nytteløst om man ikke kom til «sann religiøs tro» og omvendelse. Delvis baserte motstanden seg på redsel

for at avholdsbevegelsen skulle bli en maktdomene for dissenterne. Klimaet mellom avholdsbevegelsen og Oftedals vekkelse i 1870-åra var dårlig, og avholdslagene i Høyland, Gjesdal og Time ble etter kort tid lagt ned. Detaljene om dette kjenner vi ikke, men det er naturlig å se det i sammenheng med Oftedals motvilje og motstand mot slike foreninger.²⁷

Oftedal maktet likevel ikke å nøytralisere avholdsbevegelsen, som tvert imot vokste til å bli en massebevegelse. Det var da han konverterte til totalist og sørget for å få et fotfeste i bevegelsen.²⁸

I 1885 sto Lars Oftedal offentlig fram som totalist – «nyomvendt» og ivrig, som Berge Furre uttrykker det. Han meldte seg inn i Stavanger Totalafholdsforening med brask og bram og annonserte at han ville holde foredrag om «Totalafholdssagen» i foreningens lokale «Totalen» tirsdag 27.januar. Folk strømmet til i slik mengde at «Lokalet var propfuldt og... hele Gaden udenfor fuld af Folk som ønskede at komme ind». Møtet måtte dermed flyttes til det største lokalet på bedehuset «Betania».²⁹

Berge Furre understreker at det er lett å se at Oftedal kunne ha gode politiske motiv for å melde seg som totalist. Samme høst skulle det være stortingsvalg, og motstanden mot Oftedals gjenvalg bygde seg opp. Samtidig som han hadde sterk støtte blant sitt eget vekkelsesfolk, hadde han skaffet seg mange motstandere blant dissenterne. Oftedal risikerte å miste mye støtte, og han trengte et mottrekk. Et avholdsstandpunkt passet godt inn.³⁰

Etter å ha konvertert til avholdsmann, prøvde han i 1886 å overta Totalafholdsforeningen i Stavanger. Han gikk til verbale angrep på lederne Thorstein Bryne og Tønnes Sandstøl, som hadde gått imot valg av Oftedal til Stortinget i 1885. Oftedal mobiliserte sine tilhengere for å kaste Bryne og Sandstøl fra ledelsen i foreningen, men mislyktes fordi de nettopp var blitt valgt for 2 år. Da etablerte han sin egen avholdsforening, som ble nesten like stor som den andre.³¹

«IKKE REDDE NOE SOM HELST»

I Sandnes holdt den markante og respekterte Mauritz Kartevold til. Han hadde kommet fram til at verdensreligionene hadde en etisk fellesnevner. Men å anerkjenne muslimer, buddhister og hinduer på lik linje med kristne ble den gang sett på som farlig fritenkeri, ikke minst for vekkelsesfolket.³²

Kartevold angrep også Lars Oftedal og hans tilhengers krav på eneretten til å tolke veien til Guds rike. Da Kartevold i 1886 holdt møte der han talte mot læren om de evige helvetestraffer, kom folk langveis fra for å høre på ham. Det gikk rykter om at de i Sandnes hadde avskaffet djevelen. Kartevold ble fordømt på det aller sterkeste, og særlig de vakte bedehusfolkene ble forarget. De skal ha blitt inderlig overbevist om at det var Guds vilje at den ugudelige, antikristelige fritenkeren Kartevold skulle slås til jorden. Det prøvde de også å gjøre, og det med stor kraft.³³

Fra nå av fikk han hele Oftedalbevegelsen mot seg. Det ble aksjonert mot Kartevold for å få ham fjernet fra alle posisjoner han hadde. Og de var ikke få. Sammen

Mauritz Kartevold.

Foto: Henrik Wiig, *Statsarkivet i Stavanger.

med noen andre etablerte Kartevold da leseselskapet (det var mest et diskusjonsforum) Henrik Wergeland, en forening som hadde følgende motto: «Ikke redde noen slags».³⁴

I årsmeldingen til Sandnes Arbeidersamfund (som var mest en sosial arena og ikke noe sted for arbeiderkamp) for 1887 kommenterte Kartevold at trykket fra

Lars Oftedal og hans tilhengere hadde vært stort, særlig det siste året. Han viste til Alexander Kiellands kritikk av Oftedal: «Gid det lyktes dikteren å gjøre varig innhogg mot lyselukkningen og nåtidens hykler- og paveånd.»

På mindre enn ett år mistet Kartevold de fleste av sine tillitsverv. Han satt bare igjen med formannsvervet i Totalavholdsforeningen og Arbeidersamfunnet. Men oftedølene mobiliserte, og i 1889 klarte de også å få ham kastet som formann i «totalen». Etter 18 år som formann ble han avsatt. Straks etter ble Arbeidersamfunnet nektet adgang til avholdshuset. I 1891 måtte Arbeidersamfunnet gi opp, mens leseselskapet Henrik Wergeland gikk inn i 1896.³⁵

OMTALE OG PÅTALE

Lars Oftedal og tilhengerne hans brukte omtale og påtale som virkemidler i kampen om det rette synet på religion og samfunn, om det de mente var rett skikk og bruk. Gode eksempel er konfliktene med Kartevold og Welhaven. Mens Welhaven måtte flytte, ble Kartevold boende. De som valgte å trosse oftedølene og deres tolkning av rett og galt, kunne kjenne seg både skamfulle og forlegne den dagen dette ble tema for tilsnakk og folkesnakk. Å spille på frykt og tap av sosial prestisje kunne være svært effektivt for å få folk til å innrette seg og akseptere regler og normer for rett tro og rette verdivalg. Om ikke folk lot seg skremme av djevel og helvete, så var tap av sosial prestisje alvorlig nok.³⁶

Psykiateren Paul Moxnes understreker at den individuelle eller personlige tryggheten ikke kan eksistere uten en sosial trygghet med forankring i det miljøet man

lever i. Trygghet forutsetter at man ikke trenger å ha oro eller angst for hva man skal gjøre, hvordan man skal oppføre seg, hvilken rolle man skal spille, eller hvilke normer som gjelder.³⁷ Stridighetene rundt det religiøse livet utfordret nettopp denne sosiale tryggheten.

Oftedølene prøvde å oppnå et normativt hegemoni eller «kulturel[t] lederskap som utøves av en herskende klasse»,³⁸ her forstått som gruppe og ikke klasse. Det skjer gjennom det som den franske sosiologen Pierre Bourdieu kaller «symbolsk makt», makt eller evne til å påvirke og gjennomføre ved «å få andre til å se og til å tro på en verdensoppfatning... og gjennom verdensoppfatningen også handlingen i verden, og dermed verden selv. Symbolsk makt er en nesten magisk makt som gjør det mulig å oppnå det samme som en kan oppnå med styrke (fysisk eller økonomisk).»³⁹

Det handlet om å innføre en ny moral og få menneskene til å godta en ny verdensforståelse. Samtidig betyr økt makt i form av normativt hegemoni at andre får redusert sin makt og innflytelse. Da blir det et sentralt spørsmål hvordan disse reagerer og ikke minst deres evne til å stå imot og skape motkraft. En tapende part som ikke blir utslettet eller mister all sin kraft vil reorganisere seg og innta nye posisjoner. Det var akkurat som på den militære slagmarken. Da blir det viktig å se om det oppstår en form for maktvakuum og hvordan det fylles.⁴⁰

Mauritz Kartevold var uten tvil en slik personlig motkraft, en som var sterk og trygg nok til å tåle å bli fordømt og hindret. I stedet for å tilpasse og innordne seg, gikk Kartevold til kraftige og heftige mot-

I de sentrale delene av Høyland hadde IOGT (Godtemplarordenen eller avholdsbevegelsen) en sterkere posisjon enn bedehuset. Hestekjerre på vei fra Høyland Kirke. Foto: Ingvald Dahle, *Jærmuseet.

angrep blant annet ved å hevde at Oftedal og hans folk var hyklere i paveånd, skinnhellige fanatikere ledet av uutømmelig maktbegjær.⁴¹

FOLK I SANDNES VALGTE DET SEKULÆRE FRAMFOR MISJONSMØTER

Den store oppslutningen om losjene skjedde i etterkant av at Mauritz Kartevold ble kastet som formann i Totalavholdsforeningen fordi han sto opp mot Lars Oftedal og hans vilje til å være den eneste som kunne definere «sannheten». Det er rimelig å tro at det ble reagert på måten Kartevold ble behandlet på, selv om det ikke var så mange som direkte protesterte. Den største effekten var sannsynligvis heller at mange foretrakk å holde seg til foreninger som ikke var så integrert i det religiøse livet, der man kunne være mer nøytral til konfliktene som hadde preget Sandnes fra slutten av 1880-åra og noen år framover. Måten lekmannsbevegelsen hadde vunnet sine seire på var medvirkende til at de tapte kampen om sjelene i Sandnes på sikt.

Striden mellom retningene må altså ha virket passiverende på deler av befolkningen som ellers lett ville blitt dratt med i den religiøse virksomheten. Lekmannsbevegelsen fikk senere ikke samme gjennomslagskraft i Sandnes som mange andre steder på Sørvestlandet, og få av byens ledende menn hadde sterk tilknytning til dette miljøet.

I Sandnes gikk de fleste senere på avholdsmøter der andre i regionen gikk på misjonsmøter og religiøse oppbyggelsesmøter. Ikke nok med det, i Sandnes valgte det store flertallet det relativt «sekulære» IOGT

framfor lekmannsdominerte Totalavholdsforeninger, slik de gjorde de fleste andre steder i Norge og i særlig stor grad i det sørvestre Norge.⁴²

Oftedals seier over Kartevold endte således opp med at flertallet av befolkningen valgte den sekulære veien framfor den veien som lekmannsbevegelsen anviste.

Trolig er dette viktige forklaringer på at avholdsbevegelsen sto så sterkt i denne byen. Det normative presset for «skikkelighet» trenger ikke ha vært svakere enn andre steder på Sørvestlandet, men det ble fanget opp av det mindre religiøst forpliktende avholdsarbeidet heller enn det direkte religiøse arbeidet. Trolig har det å være med i avholdsbevegelsen vært et viktig signal til omgivelsene om at man respekterte normene og gikk inn for å leve «skikkelig». Det var et medlemskap ikke bare for å støtte lagets formål, men også for å vise andre hvem man var og hva man sto for.

I Sandnes var medlemskap i avholdsbevegelsen viktig for aksept og respekt, slik medlemskap i misjonsforeningene og lekmannsbevegelsen var det andre steder. De fleste i Sandnes valgte å gå i losjen der flertallet andre steder valgte å gå på bedehuset.⁴³

Det vi ser, er eksempel på at Oftedals metoder og maktbruk kunne få ganske dyptgripende konsekvenser på en måte som i ettertid muligens kan sammenlignes med hans betydning på det religiøse området.

MAKT, HEGEMONI OG RELIGION

Vi kan ikke se den type bevegelser som Lars Oftedal sto i spissen for bare i en religiøs sammenheng. Vi

Utsyn over Sandnes, Sandnes kirke i forgrunnen. Måten Lars Oftedal gikk fram på i slaget om Sandnes førte til at folk trakk seg bort fra den bevegelsen han hadde startet. Foto: ukjent, *Jærmuseet.

må også se dem i et maktperspektiv. De brukte makt for å oppnå sine religiøse ambisjoner, samtidig som de brukte religion til å oppnå sitt ønske om makt. I tillegg oppnådde de posisjoner innen samfunnsliv, næringsdrift og politikk. Disse to elementene var helt integrerte i hverandre i disse bevegelsene og det gir ikke tilstrekkelig mening å studere disse elementene adskilt fra hverandre. Det er ikke mulig å se Oftedal-bevegelsen bare som en religiøs bevegelse, fordi makt var så integrert i dens praksis. På samme måte er det umulig å se den bare som en bevegelse for makt, fordi det religiøse var integrert i alt de gjorde.

Det er nærliggende å se dette i sammenheng med hans teologiske ståsted og det skarpe skillet mellom de vakte på den ene siden og de uomvendte på den andre. Den «sanne kirken» var de vakte som avviste adiafora (det forbudte), mens de andre var «de fordømte». Slik ble hans angrep på de «vantro» legitimert som sann kristen gjerning. «Enten er du med oss eller mot oss», sier enkelte av dagens politikere. Uten dette strenge skillet ville hans metoder åpenbart vært vanskeligere å legitimere.

Ifølge Anthony Giddens ligger styrken til denne typen autoritetsformer i at de er utenfor mennes-

kets kontroll, slik at de kan bli et fast ankerfeste i en hverdag full av situasjoner som det er umulig å vite utgangen på. Noe av det de religiøse autoritetene (som Lars Oftedal) sterkest framhevet, var nettopp denne følelsen av at mennesket var omgitt av truster og farer. Samtidig understrekte disse autoritetene at det bare var dem selv som var i stand til å forstå og finne mulige veier ut av den uholdbare situasjonen. I Oftedals tilfelle var de som sto utenfor «de fortapte», mens frelsen gikk gjennom den veien Oftedal og hans allierte menn foreskrev.⁴⁴

En analyse av maktbalansen i et samfunn kan bare bli fullstendig om man ser det i en kontekst av ambisjoner om hegemoni og politisk innflytelse.⁴⁵ I tillegg bør maktstrukturene i samfunnet ikke bare bli analysert endimensjonalt, da deres aksjon og tilpasninger som regel er flerdimensjonale.

OM Å «GLEMME» DET MINDRE UNDERHOLDENDE, MEN LIKEVEL VIKTIGE

Fortellingene blir ikke brakt videre i et tomrom, men har gjerne et formål ut over å være underholdende i seg selv. De kan så å si bli en del av et program for å oppnå status som «den store fortellingen» som gjelder framfor alle andre. Slik har det vært viktig for vekkellesfolk og deres sympatisører å framheve og dyrke Oftedal som lekmannsbevegelsens store høvding i det sørvestre Norge og i Stavanger kanskje i særdeleshet. Det er en form for heltedyking som fortelles for å styrke hverandre i den åndelige strid. I

Lars Oftedal. Foto: *Time Bibliotek.

et slikt bilde blir fortellingene om de store forsamlingene og de lange reisene for å høre på Oftedal særlig illustrerende.

For motstanderne av lekmannsbevegelsen var det «nyttig» å hente fram historien om Oftedals fall. Det er underholdende i all sin dramatik, og kan lett brukes i en argumentasjon som har til hensikt å advare folk mot lekmenenes ledere: «de var (og er) ikke til å stole på».

Å trekke fram fortellingene om hans framgangsmåter for å oppnå hegemoni er ikke like dramatisk og underholdende for hans motstandere, og lite interessant for dem som vil dyrke en helt. Denne siden av hans bevegelse er i større grad blitt «glemt» i en konkurranse med de andre og dominerende fortellingene.

Å bringe fram igjen denne fortellingen om Oftedal og hans bevegelse, er likevel helt nødvendig for å forstå den mer fullstendige samfunnsmessige betydningen av en slik bevegelse.

NOTER

- ¹ Aarflot 1967:390.
- ² Aarflot 1978:110.
- ³ Furre 1990, 1:24, 174.
- ⁴ Furre 1990, 1:37. Også 43, 62.
- ⁵ Furre 1990, 1:62-63, 106.
- ⁶ Furre 1990, 1:39, 44.
- ⁷ Bergen Indremisjons Arkiv. Oftedals dagbok 1865-66: 65, 80, 146.
- ⁸ Furre 1990, 1:73, 88f, 180.
- ⁹ Furre 1990, 1:153, 192.
- ¹⁰ Aarflot 1978:110. Molland 1979:64.
- ¹¹ Furre 1990, 1:23.
- ¹² Furre 1990, 1:182.
- ¹³ Furre 1990, 1:622.
- ¹⁴ Furre 1990, 1:158, 329. Birkeli:499, etter H. Tunheim. Straume 1957:136, 371.
- ¹⁵ Furre 1990:179. Det var besteforeldrene til Tønnes Sirevåg, småbrukere i Hå, som ordla seg slik: «tyktes vere at kvar og ein i møtelyden kjende det slik at Lars Oftedal vende seg nett til han eller ho». De hadde ikke lest Knudaheibrev. Furre 1990, 2:73.
- ¹⁶ Garborg 1904:218ff.
- ¹⁷ Furre 1990, 1:785ff.
- ¹⁸ Furre 1990, 1:701.
- ¹⁹ Furre 1990, 1:702.
- ²⁰ Furre 1990, 1:703.
- ²¹ Furre 1990, 1:706.
- ²² Fortalt til forfatteren av Sigurd Refheim, Madla, født 1902.
- ²³ Furre 1990, 1: 628.
- ²⁴ Furre 1990, 1:223ff, 240-241.
- ²⁵ Furre 1990, 2:191.
- ²⁶ Gramsci 1988:195.
- ²⁷ Gramsci 1988:209.
- ²⁸ Furre 1990, 1:538. Langhelle 2010:50-51, 125—155.
- ²⁹ Furre 1990, 1:629.
- ³⁰ Furre 1990, 1:539.
- ³¹ Furre 1990, 1:540.
- ³² Furre 1990, 1:541.
- ³³ Solheim og Solheim 1999:30, 54, 59.
- ³⁴ Langhelle 2010:125-126.
- ³⁵ Med seg hadde han blant annet skolestyrer M.K. Aarnes, Hans Aasland, Torger Hegre. Jonassen 1965: 402. Solheim og Solheim 1999:34, 60—62.
- ³⁶ Solheim og Solheim 1999:35—36, 62.
- ³⁷ Se mer om dette i Elias 2000:396, også 385, 415 og 444.
- ³⁸ Moxnes 2005:28 og 32, jfr 50.

- ³⁹ Gramsci 1988.
- ⁴⁰ Bourdieu 1996:45.
- ⁴¹ Jfr. Gramsci 1988:192.
- ⁴² Solheim og Solheim 1999:32, 33, 63 og Johassen 1965:407.
- ⁴³ Langhelle 2010:128ff.
- ⁴⁴ Langhelle 2010:132.
- ⁴⁵ Giddens 1991:195.
- ⁴⁶ Gramsci 1988:217.

LITTERATUR

- Birkeli, Emil. 1946: *Liv i vekst: Jubileumsbok for Stavanger krets av Det Norske Misjonsselskap*. Stavanger.
- Bjørnson, Øyvind. 2004: *Haugesund 1914—1950: Dei trådte sjøen*. Bergen.
- Bourdieu, Pierre 1996: *Symbolisk makt*. Oslo.
- Elias, Norbert. 2000: *The civilizing process: The History of Manners and State Formation and Civilization*. Oxford 2000.
- Furre, Berge 1990: *Soga om Lars Oftedal: 1 og 2*. Oslo.
- Garborg, Arne 1904: *Knudahei-brev*. Kristiania.
- Giddens, Anthony 1991: *Modernity and Self-Identity. Self and Society in the Late Modern Age*. Cambridge 1991.
- Gramsci, Antonio. 1998: *I Forgacs, David. 1988. The Gramsci Reader: Selected Writings 1916—1935*. New York.
- Jonassen, Jonas Schanche.1965: Sandnes gjennom 100 år: *Trekk fra byens historie*. Sandnes.
- Kallelid, Ole og Skjæveland, Leif Kjetil 1996: *Avholdsbyen. Historien om avholdsbevegelsen i Stavanger*. Stavanger.
- Svein Ivar Langhelle 2010: En villet by. I Jøssang, Lars Gaute, Langhelle, Svein Ivar og Tysdal, Olav: *Sandneshistorien. Fra husklynge...* Bergen:23-51.
- Langhelle, Svein Ivar 2010. Avhold. I: Jøssang, Lars Gaute, Langhelle, Svein Ivar og Tysdal, Olav. *Sandneshistorien. Fra husklynge...* Bergen:125—155.
- Molland, Einar 1979: *Norges kirkehistorie i det 19. århundrede. Bind II*. Oslo.
- Moxnes, Paul 2005: *Positiv angst i individ, gruppe og organisasjon*. Gjøvik.
- Schrumpf, Ellen 2003: *Berus Eder!: Norske drikkekulturer i de siste 200 år*. Oslo.
- Solheim, Anne Lofthus og Solheim, Rolf Erik 1999: *Det skal komme en tid... Mauritz Kartevolds liv og tanker*. Stavanger.
- Straume, Jakob 1957: *Kristenliv i Rogaland. Frå Haugesund til Hidra. Eit sogeskrift*. Bergen.
- Aarflot, Andreas 1967: *Norsk kirkehistorie. Bind II*. Oslo 1967.
- Aarflot, Andreas 1978: *Norsk kirke i tusen år*. Oslo 1978.